

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.225>
УДК 94(477.82)“1943/1944”:323.12

Оксана КАЛІЩУК

докторка історичних наук, професорка, професорка кафедри всесвітньої історії,
Волинський національний університет ім. Лесі Українки (Луцьк, Україна)

Kalishchuk.Oxana@vnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-1272-7920>

ВОЛИНСЬКА ТРАГЕДІЯ В КОНТЕКСТІ ГЕНОЦИДНИХ СТУДІЙ

Мета — аналіз спроб застосування практик геноцидних студій для характеристики волинських подій 1943 р. Дискусійність означення українсько-польського протистояння як «геноциду», тенденція до його утвердження та використання характерних підходів у розмовах про інші історичні події, котрі визначають як геноцид, привертає увагу дослідників.

Завдання. На основі вивчення наукових праць визначити, наскільки виправдана кваліфікація українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни як геноциду.

Методологічним підґрунтям виступають принципи науковості, історичної об'єктивності, неупередженості, порівняльні процедури та міждисциплінарні підходи. **Наукова новизна** полягає в комплексності дослідження актуальних питань визнання чи невизнання подій геноцидом, аналізі суперечливих аспектів щодо відповідальності за цей злочин. **Висновки.**

Констатовано, що встановлення фактів геноциду — складне завдання. Розглядаються вузлові питання правової оцінки Волинської трагедії. Водночас наголошено на використанні поняття «геноцид» поза правовим контекстом науковцями, політиками, громадськими діячами. Ключовими дисциплінами, що складають підґрунтя вивчення волинських подій, є соціологія, соціальна психологія, антропологія, історія, які дозволяють зрозуміти механізми колективної поведінки та взаємодії у соціальних колективах. Виокремлено головні постулати «геноцидної інтерпретації» Волині⁴³, окремо звернено увагу на крайню інтерпретацію, запропоновану Р. Шавловським. Робиться висновок, що основним елемен-

Цитування: Каліщук О. Волинська трагедія в контексті геноцидних студій. *Український історичний журнал*. 2025. № 1 (580). С. 225—238. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.225>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 1 (580)

том визнання подій геноцидом на сьогодні є участь в їх здійсненні державних органів. Звернено увагу на порівняльні дослідження геноцидів як друге покоління геноцидних студій (сербсько-хорватський конфлікт у роки Другої світової війни, події в Руанді). **Перспективи подальших досліджень** полягають у подоланні «замкненості» у джерелознавчому та історіографічному підходах до «волинської проблеми» через розширення соціокультурного контексту та методологічного ракурсу в міждисциплінарному напрямі.

Ключові слова: Волинська трагедія, геноцидні студії, Друга світова війна, Україна, Польща, Руанда.

Нині геноцид є не лише злочином, який переслідується міжнародним і національним правом — це явище стало частиною публічного дискурсу на міжнародно-публічному рівні. Зазначене поняття почали застосовувати навіть до дій урядів, що не містять / не передбачають жодних злочинних ознак. До прикладу, термін «геноцид» ужито для характеристики реакції британської влади на пожежу в лондонській будівлі «Вежа Гренфел», європейського реагування на кризу біженців, активної вирубки лісів Амазонії та ін. [1, с. 176]. Тож не дивно, що й чимало історичних подій отримують характеристику «геноцидних».

Явище геноциду стало предметом студій істориків, соціологів, фахівців-міжнародників, правників (останні звертають увагу на різні аспекти злочину) [2]. Врешті-решт вивчення геноциду виокремилася в напрям наукових студій, який сформувався в 1980-х рр. у Північній Америці, коли почали проводити тематичні заходи (перший відбувся у серпні 1980 р. у конференц-центрі Пенсільванського університету), з'явилися друковані видання.

Для розуміння розвитку геноцидних студій (genocide studies) корисна ремарка Н. Наймарка щодо еволюції явища в міжнародно-правовій практиці: був Голокост, який неймовірно важливий для розуміння геноциду, були прецеденти в Нюрнбергу та в 1948 р., які допомогли сучасному розумінню геноциду, але це не означає, що інших геноцидів не було [3]. І поступово ми спостерігаємо, коли, окрім класичних прикладів (як-от геноцид вірменів), в історії різних народів світу ті чи інші події почали окреслювати як геноцидні. Причому не лише новітнього періоду, а й навіть античності [4—5]. Геноцидні студії стали динамічною міждисциплінарною галуззю, що за останній чверть століття вийшли далеко за межі вивчення Голокосту, а самі дослідження геноциду стали поєднанням історичної перспективи та міжнародно-правового мислення.

Польська історіографія й політична думка одностайні у своєму визнанні волинських подій часів Другої світової війни геноцидом та у прагненні вписати їх у виpracювану на Заході концепцію геноцидних студій. Оскільки аргумент пережитого геноциду має чималу юридично-моральну силу, існує величезна спокуса застосувати цей термін для утвердження власної віктимності. Заради справедливості відзначимо, що не минули ці тенденції й Україну (про відповідні сюжети в наукових геноцидальних дискусіях свого часу писав А. Портнов [6]). Концептуальні оцінки волинських подій за методологією геноцидних студій аналізував А. Козицький [7]. О. Зайцев, розглядаючи історіографічні дискусії про причини та генезу «антипольської акції», виокремив концепцію ідеологічно зумовленого геноциду [8].

Саме визнання чи невизнання українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни актом геноциду слід uważати найпринциповішим у супереччї української та польської історіографії. Якщо в польському академічному й суспільному дискурсах спостерігаємо узгоджене їх окреслення як геноциду та, відповідно, прагнення вписати їх у контекст геноцидних студій (через пошук відповідних аналогій і проведення історичної політики), то в українському сегменті бачимо дещо іншу ситуацію. Нині очевидно, що «геноцидну концепцію» волинських подій підтримує невелика кількість українських істориків (серед них назвемо Я. Грицака [9—10], А. Заярнюка [11], А. Портнова [12—13]). Причин, з яких ми не можемо її сприйняти, щонайменше декілька. Геноцид у світовій практиці вважають найважчим злочином і прийняти його на свою адресу надто складно. Тим паче, коли саме поняття геноциду на сьогодні розмите і правомірність його застосування може бути підважена. Врахуймо також, що звинувачення падають на адресу національно-визвольного руху нації, котра у ХХ ст. зазнала неоправданих демографічних втрат (сталінські репресії, Голодомор та ін.), а нині збройно відстоює свою державність. Вкотре повторимо — в нашій країні УПА вшановують як формування, яке боролось за незалежність України і у жодному випадку не за проведену «антипольську акцію».

Головним прихильником «геноцидної інтерпретації» волинських подій слід uważати Р. Шавловського. Адже саме він свого часу запропонував найрадикальніше їх окреслення — «genocidium atrox» (із лат. «геноцид жахливий») [14, с. 174; 15, с. 48—62]. Хоча, слід зазначити, що його почали використовувати й на означення інших трагічних подій [16]. Окрім того, на переконання самого Р. Шавловського [17, с. 512] одним із його здобутків стала популяризація у суспільній свідомості тези про три геноциди поляків — німецький, радянський та український [18—20], яку підтримали деякі автори [21—24]. Ба більше, він наполягає на тому, що геноцид, «учинений українцями» супроти поляків, навіть жорстокіший за нацистський Голокост (який uważають класичним прикладом геноцидів). Хоч Р. Шавловського підтримала лише частина радикально налаштованих учасників волинського дискурсу [25—34], усе ж слід визнати вплив його тези на поширення в польському суспільстві геноцидної концепції. Зрештою, використання поняття «genocidium atrox» представниками політикуму сусідньої країни¹ слугує чи не найкращим підтвердженням згаданої тези. Найнебезпечніше у цьому — тенденція асоціювати у суспільній свідомості ці події з цілою українською нацією [35—38].

Свого часу у праці «Історія й соціологія геноциду» Ф. Чалк і К. Йонассон підкреслювали, що «геноцид є формою одностороннього масового вбивств-

¹ “Genocidium atrox”: Premier Morawiecki chce nadać rzezi wołyńskiej specjalną rangę. 11.07.2023. URL: <https://www.wprost.pl/polityka/11302546/genocidium-atrox-premier-morawiecki-chce-nadac-rzezi-wolynskiej-specjalna-range.html>; “Strasliwe ludobójstwo, zagłada, piekło”: Morawiecki o zbrodni wołyńskiej. 11.07.2023. URL: <https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/kraj/artykuly/8759777,strasliwe-ludobojstwo-zaglada-pieklo-morawiecki-o-zbrodni-wolyns.html>

ва» [39, с. 23]. Саме такого тлумачення волинських подій дотримуються та просувають польська історіографія і громадська думка, коли твердять про знищення на теренах українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни винятково польського населення. На фоні тисяч загиблих українців ця теза, вочевидь, неприйнятна. Польська сторона на західноукраїнських землях не була абсолютно беззахисною. Існували структури озброєного підпілля, розгалужена мережа сил самооборони, дозвіл на формування яких дала німецька окупаційна влада (навіть частково їх забезпечивши). Залученість поляків до радянського партизанського руху та, відповідно, участь радянських партизанських загонів в українсько-польському конфлікті була додатковим подразником і, з іншого боку, дозволяла використати їх у протистоянні.

Аби довести геноцидний характер Волинської трагедії, польські дослідники, а слідом за ними представники політикуму виокремлюють цей історичний епізод, виривають його з контексту подій, не згадуючи, що відбувалося до та після того. Власне проти такого підходу й виступають В. В'ятрович, Б. Гудь, О. Калищук, І. Патріляк. Як би ми не кваліфікували ті чи інші історичні реалії, однак лише належна увага до причинно-наслідкового контексту дозволяє сформулювати об'єктивне уявлення про них. Більше того, на наше переконання саме їх виявлення робить історичні студії прикладними, дозволяє виявити механізми розгортання конфліктів і випрацювати відповідні запобіжники.

Хоч потрібно відразу зробити застереження, що вихідною точкою в розмові про геноцидний характер тих чи інших подій є заперечення стихійності їх характеру та виявлення «наміру», «мотиву» сторін. Для правової оцінки це важливіше, аніж пошуки відповіді на питання, чому й з яких причин і мотивів учинено певні діяння, чи то дискусії щодо так званого кількісного порогу. Попри цілком зрозумілі спроби встановити масштаби трагедії (згадаймо принаймні два проекти: «Базу жертв волинського злочину» польського ІНП та «Жертви українсько-польського протистояння 1939—1947» українського УКУ), це питання на сьогодні далеке від вирішення.

Для доведення організованого характеру українсько-польського протистояння, тобто «наміру», вдаються до аналізу ідеології українського націоналізму. Дослідники звертають увагу на значний вплив на історіографію концепції «геноцидного націоналізму» Г. Россолінського-Лібе, згідно з якою винищення «ворожих націй» було істотним елементом ідеології ОУН задовго до Другої світової війни та, відповідно, частиною її стратегії, спрямованої на створення етнічно однорідної («чистої») Української держави [40—44].

Саме цим, імовірно, можна пояснити наголошення впливу на «антипольську акцію» поглядів одного з очільників ОУН М. Колодзінського. Г. Мотика стверджує про принципову для нього підставовість відомої праці цього діяча у справі військово-теоретичного вишколу молодих оунівців та про її вплив на погляди членів цієї організації [45, с. 36]. На переконання О. Зайцева попри стрункість пояснювальної схеми Г. Мотики, вона має слабке місце: історик обґрунтовує її не новими джерелами, які підтверджували б вирішальну роль «плану Колодзін-

ського», а суто умоглядними припущеннями та аналогіями з діяльністю хорватських усташів [46, с. 215]. Задля справедливості вкажемо, що подібно про працю «Воєнна доктрина українських націоналістів» як про один зі зразків тодішнього ставлення середовища ОУН до польського населення говорять і деякі вітчизняні автори (наприклад, П. Зуб'юк [47]). Однак її репрезентативність та вплив на формування політики ОУН(б) залишається щонайменше дискусійною. Цілу низку аргументів проти надмірного наголошення на впливі концепції М. Колодзінського на «антипольську акцію», а тим паче як доведення «наміру» висловили В. В'ятрович і Б. Гудь. Як стверджує О. Зайцев, немає підстав уважати, що концепція, запропонована, зокрема, М. Колодзінським, набула статусу офіційної доктрини ОУН. Немає даних і про те, що керівництво організації будь-коли затверджувало «Воєнну доктрину українських націоналістів». Можна обґрунтовано припускати лише те, що серед активу існувала група, яка дотримувалася радикальних поглядів на вирішення «польського питання» [48, с. 427; 49, с. 247—256].

У прагненні вписати Волинь'43 у геноцидні студії надзавданням для прихильників такої візії виступає встановлення факту ухвалення рішення про «антипольську акцію». Тут ми не наголошуватимемо на вже неодноразово проговорюваному факті відсутності конкретного документа з боку керівництва ОУН чи УПА (попри всі зусилля віднайти такий). Провідні представники польської історіографії Г. Мотика [50, с. 78; 51, с. 124—125; 52, с. 65—79], Г. Грицюк [53, с. 56] називають жовтень 1942 р., коли відбулася нарада військових референтів ОУН у Львові, часом «формування наміру» на вирішення «польського питання». Польські колеги найчастіше також для підтвердження цього «наміру» посилаються на протокол допиту від 28 лютого 1945 р. одного з командирів УПА Ю. Стельмашука («Рудого»). Втім сумнівність матеріалів радянської репресивно-каральної системи не потребує окремих пояснень (принаймні для спеціалістів), а невідповідності, виявлені в конкретному випадку, змушують говорити про недоречність використання цього документа у фахових обговореннях.

У розмові щодо волинських подій у контексті геноцидних студій питанням, яке розділяє учасників дискусії та яке слід уважати принциповим, виступає роль держави у скоєнні злочину. Ще Р. Лемкін заклав тенденцію окреслення геноциду як злодіяння, вчиненого державними суб'єктами супроти вразливих меншин, спільнот у кордонах держави чи за її межами. Наголос на ролі держави став невід'ємною складовою багатьох альтернативних визначень, запропонованих дослідниками геноциду, які прагнуть компенсувати двозначності, складності та недомовки Конвенції ООН. І.Л. Горовіц свого часу окреслював це явище як «структурне й системне знищення невинних людей державним бюрократичним апаратом» [54, с. 21]. З урядом або з його агентами пов'язував це явище також Дж.Н. Портер [55, с. 14]. Можна називати й інших дослідників (П.Н. Дрост, Ф. Фанон, Р. Жулен, Г. Фейн, Т. Барта, І. Велліман, М. Домбковський, Г. Гуттенбах). Саме питання ролі держави в геноцидних діях є чи не найголовнішим аргументом у запереченні геноцидного характеру подій 1943—1944 рр. Адже до всіх випадків геноциду, що їх наводять як подібні до Волині'43, були причетні державні структури. Це відрізняє україн-

сько-польський конфлікт у роки Другої світової війни від сербсько-хорватського, які вже стало порівнюють (імовірно вперше цю концепцію запропонував Г. Мотика). На відміну від України, гітлерівська влада підтримала створення хорватської національної держави. І саме застосування репресивно-карального апарату, можливість організувати концентраційні табори та використати їх щодо сербів, зумовило масштаби жертв. У випадку ж Руанди дослідники наголошують на активній участі держави як політичного інституту в реалізації цього випадку визнаного геноциду. Аналізуючи масові вбивства тутсі Н. Івчик виокремила щонайменше два ракурси злочинної діяльності держави: по-перше, через нагнітання істерії довкола планованих жертв, застосування дискримінуючого законодавства та формування негативного ставлення до цього народу з боку гуту; по-друге, через лояльність центральної влади до створення парамілітарних формувань, метою яких від початку проголошувалася боротьба з тутсі [56, с. 203]. Сторонами ж конфлікту на західно-українських землях було українське та польське національне підпілля, яке не мало у своєму розпорядженні державного репресивно-карального апарату. Відповідно, щонайменше сумнівно виглядають вимоги вибачень за трагічні події Другої світової до України як держави. Та й усі аналогії, що їх нині зустрічаємо у волинському дискурсі, саме через це стають неоднозначними.

Цілоком логічними в руслі «геноцидної інтерпретації» виглядають спроби деяких авторів порівняти Волинь⁴³ і Голокост, який визнано класичним прикладом геноциду. До такого зіставлення вдається, зокрема, Е. Семашко [57, с. 877—880] — співавторка «підставової» у волинському дискурсі книжки «Геноцид, учинений українськими націоналістами над поляками Волині». Ба більше, «кресовим» публікаціям притаманна мова оповіді про волинські події як про «польський Голокост» [58] (навіть якщо таке означення в них безпосередньо не вжито); поляків, котрі пережили цей трагічний епізод національної історії, називають «*osaleli z Zagłady*», а їхні спогади сприймають як істину в останній інстанції [59, с. 148]. Саме цим можна пояснити й запозичення з лексики, характерної для теми Голокосту, насамперед окреслення «справедливі», яке прямо відсилає до почесного звання праведника народів світу та нагородження польським відповідником медаллю «*Virtus et Fraternitas*» («Мужність і братерство»). Цю ж тенденцію виявляють і дослідження у галузі студій пам'яті (*memory studies*), коли в один контекст пам'яті про масові злочини потрапляють Шоа, Волинь⁴³, геноцид вірменів [60].

Автори, які підтримують «геноцидну інтерпретацію» волинських подій, прагнуть виділити в них класичні етапи геноциду. Так, К. Ляда вказував на важливість постгеноцидної фази (суть котрої у затиранні слідів злочину і його запереченні), та у випадку українсько-польського протистояння пов'язав з офіційним запереченням ОУН(б) у середині 1943 р. (час, який вважають апогеєм «*genocidium atrox*») своєї відповідальності за винищення поляків [61, с. 283—284]. Невипадково одним із наративів комбатантських і кресових середовищ тривалий час було, а почасти й донині є твердження про Волинь⁴³ як про «забутий геноцид».

Нагадаємо про висловлену М. Шоу змістовну критику залежності більшості істориків від нормативного визначення геноциду в Конвенції ООН. Британ-

ський дослідник розкритикував колег за прив'язаність до дефініції «наміри виконавців» та відсування на узбіччя питання структури конфлікту. В контексті волинського дискурсу надважливим є запропонований соціологом радикальний відхід від образу «однобічності» геноциду та «безпомічності» жертв, розглядаючи геноцид як тип соціального конфлікту [62, с. 154] (незалежно від прийняття чи неприйняття потрактування волинських подій як геноцидних). Саме таке бачення репрезентує соціально-економічна концепція Б. Гудя [63], послідовника поглядів французького історика Д. Бовуа, яку не приймає значна частина польських колег [64, с. 53—54; 65, с. 49].

Одним із важливих елементів спроби вписати інтерпретацію волинських подій у концепт геноцидних студій стало поширення в академічному й суспільному дискурсах порівняння їх з іншими історичними подіями, що їх визначають як геноцидні. Мова, зокрема, про Руанду. Нагадаємо, що розглядаючи трагедію 1994 р. у цій країні, слід наголосити: у ст. 2 статуту Міжнародного трибуналу з Руанди [66], створеного Радою Безпеки ООН (резолюції № 955 від 8 листопада 1994 р., № 978 від 27 лютого 1995 р., № 1165 від 30 квітня 1998 р.), ті події юридично кваліфіковано як геноцид. Саме потрактування як передовсім убивство членів етнічної групи здійснено відповідно до положень, що визначені Конвенцією ООН від 9 грудня 1949 р. «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього». На подібність тлумачення правових норм, котрі окреслюють діяльність кримінальних трибуналів щодо колишньої Югославії та Руанди, звертав увагу у своєму висновку стосовно волинських подій прокурор П. Зайонц [67, с. 152—166]. До компаративного аналізу Волині'43 та Руанди'94 звертався Г. Мотика: «У випадку волинської різанини [...] доречними були б посилання на вироки у справі засудження злочинів щодо тутсі в Руанді. Адже можна знайти значну подібність між ситуацією поляків на Волині й тутсі у Країні Тисячі Пагорбів. Поляки / тутсі, які становили меншину, впродовж багатьох років залишалися привілейованими, а відтак були жорстоко вбиті за допомогою холодної зброї (сокир / мачете) їхніми сусідами українцями / гуту, котрі боялися повернення їх до влади. І на Волині, і в Руанді йшлося про вбивство всіх осіб із групи, приреченої на знищення» [50, с. 282—283]. Примітно, що як Волинь'43, так і Руанда'94 вписані в історичну політику сучасності: 23 грудня 2003 р. на пленарному засіданні Генасамблеї ООН (резолюція № 58/234) затверджено Міжнародний день пам'яті про геноцид у Руанді 1994 р. А 22 липня 2016 р. польський Сейм своїм рішенням проголосив 11 липня «Днем пам'яті жертв геноциду, вчиненого українськими націоналістами проти громадян II Речіпосполитої».

Експерти звертають увагу й на інші суттєві обставини обох трагедій. І меншина народу тутсі в Руанді, і польська спільнота на Волині складали 15—17 % від загальної кількості мешканців. В обох випадках йшлося про претензію на культурне, цивілізаційне та обмежене політичне домінування. «У приватних розмовах багато хто з тутсі називав гуту просто “звірями / тваринами” — і це був загальновідомий факт... Від епітету “чорне піднебіння”, яким відрізняється українець від поляка на переконання польського *vox populi*, недалеко» [68, с. 10]. Ба більше,

в обох випадках причиною жажливих подій стала сукупність факторів (внутрішніх і зовнішніх) та, найголовніше, у свідомості покривджених вони боролися за владу, честь, гідність. Тому, на наше переконання, якщо вже й уписувати волинські події у світовий контекст і порівнювати з подіями в інших країнах, історики не слід оминати того, що їм передувало.

Повертаючись до розмови про розвиток геноцидних студій варто ще раз нагадати про їх широкий контекст та політичну складову. Саме суспільно-політичні обставини значною мірою формували й формують запит на дослідження фахівців. Так, американсько-ізраїльський політолог і письменник Н.Дж. Фінкельштайн у своїй контраверсійній книжці «Індустрія Голокосту» вказував на «політичні дивацтва» в розвитку теми єврейської трагедії. Він зауважив цікаву деталь: упродовж п'ятнадцяти років з неї не було жодної літератури, згодом з'явилася; у середині 1960-х рр. затишшя; після 1967 р. знову велика кількість публікацій. Намагаючись пояснити цю хвилеподібність, дослідник звернув увагу на соціальну й ідеологічну кон'юнктуру, штучний популізм, комерційне замовлення [69]. І що важливо в контексті нашої розмови — політизація масового винищення за етнічною ознакою ні веде до її етичного значення й перетворює геноцид на «пластичний політичний клас».

Не варто, мабуть, пояснювати, наскільки ця ситуація подібна до волинського контексту. Впродовж десятиліть панування комуністичної системи протистояння між українцями та поляками в роки Другої світової замовчувалося — як у Польській Народній Республіці, так і у СРСР. Хоч як парадоксально це не виглядало б на перший погляд, однак що комуністична влада, що громадські діячі опозиції й діаспори України та Польщі в 1940—1980-х рр. обрали до волинських подій модель замовчування. Комуністи не вважали за потрібне акцентувати увагу на конфронтації між українцями та поляками під час війни, плескаючи міф «братніх народів» і не бажаючи говорити про інші — не радянські — антигітлерівські рухи опору. Натомість опозиціонери та прихильники українсько-польського порозуміння прагнули кожен конфлікт перетворити на діалог, шукали точки дотику, намагаючись не ятрити рани. Таким чином важливі віхи етністорії просто не включалися в історичний наратив [70, с. 59]. Зі становленням демократичної Польщі й незалежної України проблема українсько-польського протистояння в роки Другої світової стала ключовою у двосторонніх відносинах. Причому присутність її в публічному просторі має чітке узалежнення від політичної кон'юнктури та ювілейних дат волинських подій (хоч треба зауважити, що потужності вони набрали від першого офіційного вшанування 2003 р.).

* * *

Донині термін «геноцид» на означення Волині⁴³ найдискусійніший. В українському сегменті відповідного дискурсу він викликає переважно неприйняття та обґрунтовані заперечення. Водночас сформувалося майже безальтернативне визнання їх геноцидом у польському академічному й суспільному дискурсах. Можна виокремити ключові постулати «геноцидної інтерпретації»: умисне збурення українськими націоналістами, головними винуватцями винищення поляків,

позірно мирного характеру українсько-польських відносин у міжвоєнний період; існування в керівному проводі націоналістичного підпілля та в Українській повстанській армії «детального плану» ліквідації «мирного польського населення на Волині та Галичині». Аналіз волинського дискурсу дозволяє ствердити спроби вписати їх у розвиток світових геноцидних студій, наполягаючи на односторонності жертв і доводячи наявність наміру вчинення «антипольської акції», широко використовуючи порівняння з іншими історичними подіями, що їх характеризують як геноцид (Голокост, Руанда'94). Водночас ухвалення рішення з окресленням подій на Волині та Східній Галичині як «геноциду», юридичні новотвори на зразок «етнічні чистки з ознаками геноциду» не лише не сприяють формуванню картини трагічних подій, а радше навпаки — значна частина суспільства утверджується в позиціях, ґрунтованих на стереотипних уявленнях, які самі по собі були підґрунтям конфлікту. Духовний / моральний вимір, гуманітарна політика як в Україні, так і в Польщі є важливими. З іншого боку, якщо застосовувати оцінки волинських подій згідно з нормами міжнародного права, то важливість етичної характеристики втратить сенс [71, с. 249]. Прагнення за будь-яку ціну довести склад злочину не сприяє пошуку історичної правди, відданість якій декларують обидві сторони суперечки. Спроби підсилити позиції у відповідних дискусіях між українцями та поляками, вписуючи їх у контекст геноцидних студій (які нині активно розвиваються) без ретельного фахового вивчення волинських подій, без урахування небезпек, які чатують на дослідника — хибний шлях. До того ж сьогодні ми особливо повинні пам'ятати, що з конфліктів між Києвом і Варшавою (в будь-якій сфері) завжди мала (та матиме) користь Москва.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Weiss-Wendt, A. When the End Justifies the Means: Raphael Lemkin and the Shaping of a Popular Discourse on Genocide. *Genocide Studies and Prevention: An International Journal*. 2019. Vol. 13. 1: 173-188.
2. Wierczyńska, K. Współczesny wymiar zbrodni ludobójstwa. *Studia Socjologiczno-Polityczne*. 2015. 2(04): 31-46 [in Polish].
3. Svitova istoriia henotsydu: Lektsiia Normana Naimarka [in Ukrainian]. [Світова історія геноциду: Лекція Нормана Наймарка. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2015/10/15/148576/> (дата звернення: 05.11.2024)].
4. Kiernan, B. Blood and Soil: A World History of Genocide and Extermination from Sparta to Darfur. New Haven & London: Yale University Press, 2007.
5. Naimark, N. Genocide: A World History. New York: Oxford University Press, 2017.
6. Portnov, A. Kontseptsii henotsydu ta etnichnykh chystok i zachidni naukovi dyskusii i mistse v nykh ukrainskykh siuzhetiv. *Ukraina moderna*. 2008. Vol. 13. 2: 82-114 [in Ukrainian]. [Портнов А. Концепції геноциду та етнічних чисток і західні наукові дискусії і місце в них українських сюжетів. *Україна модерна*. 2008. Ч. 13. № 2. С. 82—114].
7. Kozytskyi, A. Volynski podii 1943 r.: kontseptualni otsinky za metodolohiieiu henotsydneykh studii. *Volyn-43: mify i realnist*. Lutsk, 2019. 42-46 [in Ukrainian]. [Козицький А. Волинські події 1943 р.: концептуальні оцінки за методологією геноцидних студій. *Волинь-43: міфи і реальність*. Упор. М.М. Кучерепа, А.Г. Шваб. Луцьк, 2019. С. 42—46].

8. Zaitsev, O. Istoriohrafichni dyskusii pro prychyny ta henezu "antypolskoi aktsii" UPA 1943—1944 rr. *Ukrainskyi istorychnyi obliad*. 2024. 3: 70-75 [in Ukrainian].
[Зайцев О. Історіографічні дискусії про причини та генезу "антипольської акції" УПА 1943—1944 рр. *Український історичний огляд*. 2024. Вип. 3. С. 70—75].
9. Hrytsak, Ya. Chomu volynski aktsii 1943 roku taky byly henotsydom, i shcho z tsoho vplyvaie. *Volyn 1943: Simdesiata richnytsia zlochyntsi*. Kyiv, 2013. 14-20 [in Ukrainian].
[Грицак Я. Чому волинські акції 1943 року такі були геноцидом, і що з цього випливає. *Волинь 1943: Сімдесята річниця злочину*. Київ, 2013. С. 14—20].
10. To było ludobójstwo. Z prof. Jarosławem Hrycakiem rozmawiał Wojciech Jankowski. *Kurier Galicyjski*. 2013. 18 lipca — 15 sierpnia [in Polish].
11. Zaiarniuk, A. Vykonavtsi etnichnoi chystky poliakiw na Volyni yak intelektualna problema. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. 2003. Vyp. 10: Volyn i Kholmshchyna 1938—1947 rr.: polsko-ukrainske protystoiannia ta yoho vidlunnia: Doslidzhennia, dokumenty, spohady. 261-286 [in Ukrainian].
[Заярнюк А. Виконавці етнічної чистки поляків на Волині як інтелектуальна проблема. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2003. Вип. 10: Волинь і Холмщина 1938—1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння: Дослідження, документи, спогади. С. 261—286].
12. Portnov, A. Polishcha ta Ukraina: perepletena istoriia, asymetrychna pamiat. Kharkiv, 2023 [in Ukrainian].
[Портнов А. Польша та Україна: переплетена історія, асиметрична пам'ять. Харків, 2023. 128 с.].
13. Portnow, A. Ukraińskie interpretacje rzezi wołyńskiej. *Więź*. 2013. 2: 158-166 [in Polish].
14. Szawłowski, R. Ludobójstwo. *Encyklopedia Białych Plam*. T. IX: Legiony cudzoziemskie III Rzeszy — masoneria. Radom: Polskie Wydaw. Encyklopedyczne, 2003. 174 [in Polish].
15. Szawłowski, R. Kwalifikacja prawna tzw. akcji antypolskiej na Kresach Wschodnich w latach czterdziestych XX wieku jako ludobójstwa. *Wołyń 1943 — rozliczenie: Materiały przeglądowej konferencji naukowej „W 65 rocznicę eksterminacji ludności polskiej na Kresach Wschodnich dokonanej przez nacjonalistów ukraińskich” (Warszawa, 10 lipca 2008)*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2010. 48-62 [in Polish].
16. Ceran, T. Zbrodnia pomorska 1939: Początek ludobójstwa niemieckiego w okupowanej Polsce. Bydgoszcz; Warszawa, 2024 [in Polish].
17. Szawłowski, R. O sobie samym. *Głos prawa = The Voice of Law*. 2020. T. 3. 2(16): 504-519 [in Polish].
18. Szawłowski, R. Trzy ludobójstwa. *Nasz Dziennik*. 2008. 28 marca. Nr 74. Dodatek Historyczny IPN. I-IV [in Polish].
19. Szawłowski, R. Trzy ludobójstwa. *Głos Emigracji i Kwartalnik Kresowy: kwartalnik społeczno-polityczny poświęcony polityce wschodniej i problemom Kresów II RP*. 2003/2004. 17/18: 8-16 [in Polish].
20. Szawłowski, R. Trzy tematy w dziedzinie „genocydologii”. *Zbrodnie przeszłości: Opracowania i materiały prokuratorów IPN*. T. 2: Ludobójstwo. Pod red. R. Ignatiewa i A. Kury. Warszawa, 2008. 23-33 [in Polish].
21. Kobylański, W. W szponach trzech wrogów: przeciw UPA, Nimcom i Sowietom. Kraków, 2013 [in Polish].
22. Koprowski, M.A. Gorsza od NKWD i Gestapo. *Najwyższy Czas!: pismo konserwatywno-liberalne*. 2019. 7-20 stycznia. Nr 3/4: XLIV-XLVI [in Polish].
23. Okoń, Z. Kresowi sąsiedzi w szponach trzech ludobójczych hord. Rzeszów, 2005 [in Polish].
24. Czuryżkiewicz, A. Różne oblicza ludobójstwa w dobie dwóch totalitaryzmów — narodowego socjalizmu i komunizmu. *Obrońność. Zeszyty Narodowe*. 2016. 2(18): 43-58 [in Polish].

25. Lubczyński, K. „Mordowano ich strasznie”: ukraińskie genocidium atrox. *Dziennik Trybuna*. 2022. 4—6 listopada. 22: 20 [in Polish].
26. Osadczy, W. Genocidium Atrox: bestialstwo w imię narodu. Zbrodnie ludobójstwa nacjonalistów ukraińskich w czasie II wojny światowej. *Ludobójstwo OUN-UPA na Kresach Południowo-Wschodnich: Dawne Kresy Południowo-Wschodnie w optyce historycznej i współczesnej*. T. 17. Pod red. W. Listowskiego. Kędzierzyn; Koźle, 2023. 102-109 [in Polish].
27. Osadczy, W. Genocidium Atrox — bestialstwo w imię narodu: dokumentacja — wystąpienie na forum OBWE. *Mysł Polska*. 2023. 7—14 maja. 19/20: 10-11 [in Polish].
28. Rosolak, M. Genocidium atrox, czyli ludobójstwo straszliwe. *Rzeczpospolita*. 2011. 28 kwietnia. Nr 14 [in Polish].
29. Siemaszko, E. Genocidium Atrox. *Do Rzeczy. Historia*. 2013. 5: 10-13 [in Polish].
30. Szubiak, K. Genocidium Atrox (ludobójstwo okrutne): w dniach 4—7 września br. w plenerach wsi Smółsko znany i ceniony dokumentalista Adam Sikorski „kręcił” sceny przedstawiające dramat ludności polskiej na Wołyniu. *Nowa Gazeta Biłgorajska*. 2012. 37: 20 [in Polish].
31. Żurek, S. Genocidium atrox. *Kresowy Serwis Informacyjny*. 2022. 4: 41-47; 5: 22-28; 6: 41-44 [in Polish].
32. Żurek, S. Polskie kobiety — ofiary genocidium atrox. Cz 1—2. *Kresowy Serwis Informacyjny*. 2024. 10(161): 8-16; 11(162): 10-16; 12(163): 13-23 [in Polish].
33. Żurek, S. Genocidium atrox. Grudzień 1944. *Kresowy Serwis Informacyjny*. 2024. 12(163): 44-53 [in Polish].
34. Wieliczka-Szarkowa, J. Wołyń we krwi 1943. Kraków, 2013 [in Polish].
35. Samborski, T. Ukraińskie ludobójstwo na ludności polskiej pamiętamy: 1943—2023. *Mysł Polska*. 2023. 16—23 lipca. 29/30: 10-11 [in Polish].
36. Siemaszko, E. Ludobójstwo ukraińskie. *Nasz Dziennik*. 2013. 11 lipca. Nr 160, dod. Wołyń — fałszowanie pamięci 1943—2023. VI-VII [in Polish].
37. Siemaszko, E. Ludobójstwo ukraińskie na Wołyniu. Cz 2: Ludobójstwo lat 1943—1945. *Pro Memoria*. 2003. 7: 4-10 [in Polish].
38. Zdziarski, P. Wołyń bez mitów: kulisy ukraińskiego ludobójstwa na Polakach. Warszawa, 2023 [in Polish].
39. Chalk, F., Jonassohn, K. The History and Sociology of Genocide. New Haven: Yale University Press, 1991.
40. Rossoliński-Liebe, G. Stepan Bandera: The Life and Afterlife of a Ukrainian Nationalist: Fascism, Genocide and Cult. Stuttgart: Ibidem Verlag, 2014.
41. Rossoliński-Liebe, G. The Fascism kernel of Ukrainian Genocidal Nationalism [*The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*, no 2402]. Pittsburgh, 2015.
42. Rossoliński-Liebe, G. The Genocidal Violence of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army. *Genocidal Violence: Concepts, Gorms, Impact*. Berlin, 2023. 191—211.
43. Rossoliński-Liebe, G. Bandera, masowa przemoc i odpowiedzialność: Czy Stepan Bandera był odpowiedzialny za zbrodnie popełnione przez OUN i UPA. *Zagłada Żydów: Studia i materiały*. 2019. 15: 219-250 [in Polish].
44. Rossoliński-Liebe, G. Stepan Bandera: życie i mit ukraińskiego nacjonalisty: faszyzm, ludobójstwo, kult. Warszawa, 2018 [in Polish].
45. Motyka, G. Wołyń’43: Ludobójcza czystka — fakty, analogie, polityka historyczna. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2016 [in Polish].
46. Zaitsev, O. Polshcha i poliaky v politychnii stratehii OUN (1929—1942): do pyttannia pro henezu “antypolskoi aktsii” UPA. *Studia Polityczne*. 2022. T. 50. 4: 211-233 [in Ukrainian]. [Зайцев О. Польща і поляки в політичній стратегії ОУН (1929—1942): до питання про генезу “антипольської акції” УПА. *Studia Polityczne*. 2022. Т. 50. № 4. С. 211—233].

47. Zubiuk, P. Volyn-1943: від пропаганди до осмислення. *Ukrainskyi zhurnal*. 2013. 5/6: 13-15 [in Ukrainian].
[Зуб'юк П. Волинь-1943: від пропаганди до осмислення. *Український журнал*. 2013. Ч. 5/6. С. 13—15].
48. Zaitsev, O. Chy planuvala OUN antypolsku aktsiiu naprykintsi 1930-kh rr.? *Volyn i volynianu u Druhii svitovii viini: Zb. nauk. pr. za materialamy I Mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysviachenoï podiiam Druhoi svitovoi viiny na terytorii Volynskoi oblasti*. Ed. M.M. Kucherepa. Lutsk, 2012. 423-428 [in Ukrainian].
[Зайцев О. Чи планувала ОУН антипольську акцію наприкінці 1930-х рр.? *Волинь і волиняни у Другій світовій війні: Зб. наук. пр. за матеріалами I Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої подіям Другої світової війни на території Волинської області*. Упоряд. М.М. Кучерепа. Луцьк, 2012. С. 423—428].
49. Zaitsev, O. Voienna doktryna Mykhaila Kolodzinskoho. *Ukraina moderna*. 2013. Ch. 20: Fashyzm i pravyi radykalizm na skhodi Yevropy. 247-256 [in Ukrainian].
[Зайцев О. Военна доктрина Михайла Колодзінського. *Україна модерна*. 2013. Ч. 20: Фашизм і правий радикалізм на сході Європи. С. 247—256].
50. Motyka, G. Vid Volynskoi ryzanyny do operatsii "Visla". *Polsko-ukrainskyi konflikt 1943—1947 rr.* Avtoryz. per. z pol. A. Pavlyshyna, pisliam. I. Pliushyna. Kyiv, 2013 [in Ukrainian].
[Мотика Г. Від Волинської різанини до операції "Вісла". Польсько-український конфлікт 1943—1947 рр. Авториз. пер. із пол. А. Павлишина, післям. І. Ільюшина. Київ: Дух і літера, 2013].
51. Motyka, G. Od rzezi wołyńskiej do akcji "Wisła". *Konflikt polsko-ukraiński 1943—1947*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2011 [in Polish].
52. Motyka, G. Wołyń w planach i działalności Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii. *Pierwsza w „Burzy”: Wokół dziejów 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej*. Warszawa, 2018. 65-79 [in Polish].
53. Hryciuk, G. Przesiedleńcy. Wielka epopeja Polaków, 1944—1946. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2023 [in Polish].
54. Horowitz, I.L. Taking Lives: Genocide and State Power. New Brunswick, N. J.: Transaction Books, 1997.
55. Porter, J.N. Introduction. What is Genocide: Notes Toward a Definition. *Genocide and Human Right: A Global Anthology*. Ed. J.N. Portet. Washington, D. C.: University Press of America, 1982.
56. Ivchik, N. Henotsyd tutsi: politolohichne prochyttannia. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia: Filosofska-politolohichni studii*. 2015. 6: 198-206 [in Ukrainian].
[Івчик Н. Геноцид тутсі: політологічне прочитання. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії*. Львів, 2015. Вип. 6. С. 198—206].
57. Siemaszko, E. Wspólne genocydalne losy Polaków i Żydów. *Świat niepożegnany: Żydzi na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVIII—XX w. = A word we bade no farewell: Jews in the eastern territories of the Polish Republic from 18th to 20th century*. Warszawa; Londyn, 2004. 877-880 [in Polish].
58. Szawłowski, R. "Holocaust polski" w ujęciu amerykańsko-polskiego profesora (Tadeusz Piotrowski, Poland's Holocaust: Ethnic Strife, Collaboration with Occupying Forces and Genocide in the Second Republic, 1918—1947. Jefferson, North Carolina, and London 1998, 437). *Pamięć i Sprawiedliwość*. 1997—1998. XL: 408-423 [in Polish].
59. Portnov, A. Istorii dlia domashnoho vzhytku: Esei pro polsko-rosiisko-ukrainskyi trykutnyk pamiaty. Kyiv: Krytyka, 2013 [in Ukrainian].
[Портнов А. Історії для домашнього вжитку: Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам'яті. Київ: Критика, 2013].

60. Kolektywna pamiat, prymyrennia i mizhnarodni vidnosyny. Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Колективна пам'ять, примирення і міжнародні відносини. Наук. ред. Н. Масловскі, А. Шептицький; наук. ред. укр. вид. А.М. Киридон, С.С. Троян; пер. із пол. В.Ф. Саган. Київ, 2023. 200 с. (серія «Ідеї та історії», вип. 17)].
61. Łada, K. Creating Forgetting: Polish and Ukrainian historiographies on the Campaign of Ethnic Cleansing against the Poles in Volhynia during World War II. *Wołyń i Małopolska Wschodnia 1943—1944*. C. Partacz, B. Polak, W. Handke (eds.). Koszalin; Leszno, 2004. 273-312.
62. Shaw, M. What is Genocide? Cambridge, 2007.
63. Hud, B. Z istorii etnosotsialnykh konfliktiv: Ukraintsi i poliaky na Naddnyprianshchyni, Volyni i u Skhidnii Halychyni v XIX — pershii polovyni XX st. Avtoryz. per. iz pol. A. Pavlyshyna. Kharkiv, 2018 [in Ukrainian].
[Гудь Б. З історії етносоціальних конфліктів: Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX — першій половині XX ст. Авториз. пер. із пол. А. Павлишина. Харків, 2018].
64. Motyka, G. Zbrodnia wołyńska 1943 roku i mit buntu ludowego. *Dzieje Najnowsze*. 2016. 1: 53-66 [in Polish].
65. Motyka, G. Czy zbrodnia wołyńsko-galicyska 1943—1945 była ludobójstwem? Spór o kwalifikację prawną „antypolskiej akcji” UPA. *Rocznik Polsko-Niemiecki*. 2016. 24/2: 45-71 [in Polish].
66. Statute of the International Criminal Tribunal for Rwanda. URL: https://legal.un.org/avl/pdf/ha/ictr_ef.pdf
67. Zając, P. Śledztwo w sprawie zbrodni popełnionych przez nacjonalistów ukraińskich na Wołyniu na ludności narodowości polskiej w latach 1939—1945. *Przegląd Prawniczy Uniwersytetu Warszawskiego*. 2004. 1: 152-166 [in Polish].
68. Michalski, S. Wołyń 1943 a Rwanda 1994, czyli O reakcjach upokorzonych narodów. *Gazeta Wyborcza*. 2022. 27 lipca. Nr 173. 10 [in Polish].
69. Finkelstein, N.G. The Holocaust Industry: Reflections on the Exploitation of Jewish Suffering. Second Paperback Edition. London; New York: Verso, 2024.
70. Kalishchuk, O. Volyn'43: istoriohrafichne piznannia i kryve dzerkalo pamiaty. Lviv, 2020 [in Ukrainian].
[Каліщук О. Волинь'43: історіографічне пізнання і криве дзеркало пам'яті. Львів, 2020. С. 59].
71. Kalishchuk, O. Pravovi aspekty otsinky ukrainsko-polskoho protystoiannia v roky Druhoi svitovoi viiny. "Volyn-43": mify ta realnist. Comps. M. Kucherepa, A. Shvab. Lutsk, 2019. 238-250 [in Ukrainian].
[Каліщук О. Правові аспекти оцінки українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни. "Волинь-43": міфи та реальність. Упор. М. Кучерепа, А. Шваб. Луцьк, 2019. С. 238—250].

Надійшла / Received 15.01.2025

Oksana KALISHCHUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Department of World History,
Lesya Ukrainka Volyn National University (Luts'k, Ukraine)
Kalishchuk.Oxana@vnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-1272-7920>

THE VOLYN TRAGEDY IN THE CONTEXT OF GENOCIDE STUDIES

The purpose is to analyse attempts to apply the practices of genocide studies to characterise the Volyn events. The controversial nature of the definition of the Ukrainian-Polish confrontation as genocide and the tendency to assert it and apply approaches typical of other historical events defined as genocide attracts the attention of researchers. **The task** of the author is to investigate, based on the study of scientific works, whether the qualification of the Ukrainian-Polish confrontation during the World War II as genocide and its various interpretations is justified. **The methodological basis** of the research is the principles of scientificity, historical objectivity, comparative procedures, and interdisciplinary approaches. **The scientific novelty** lies in the comprehensiveness of the study of topical issues of recognition or non-recognition of events as genocide and the analysis of controversial issues of responsibility for this crime through the prism of the use of existing practice. **Conclusions.** It is stated that establishing the facts of genocide is a complex task. The article explains the key issues of legal assessment of the Volyn tragedy. At the same time, the author emphasises the use of the concept of genocide outside the legal context by scholars, politicians, and public figures. The key disciplines that form the basis for the study of the Volyn events are sociology, social psychology, anthropology, and history, which allow us to understand the mechanisms of collective behaviour and interaction in social groups. The author identifies the key postulates of the “genocidal interpretation” of the Volyn events, with special attention paid to its extreme interpretation proposed by R. Szawłowski. The author comes to the conclusion that the main element of recognising events as genocide today is the participation of state bodies in their implementation. Attention is drawn to comparative studies of genocides as the second generation of genocide studies that have been developing for more than a decade, which can be found in studies on Volyn⁴³ (the Serbo-Croatian conflict during the World War II, the events in Rwanda). **Prospects for further research** are to overcome the “closedness” in the source and historiographical approach to the “Volyn problem” by expanding the sociocultural context and methodological perspective in an interdisciplinary direction.

Keywords: *Volyn tragedy, genocide studies, World War II, Ukraine, Poland, Rwanda.*